

UOT: 581.527.29.37

ZÜLFÜYYƏ SALAYEVA

CULFA RAYONU ƏRAZİSİNDƏ YAYILMIŞ BELLEVALIA LAPEYR.
NÖVLƏRİNİN BIOEKOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aparılan çoxillik tədqiqatlar nəticəsində Culfa rayonu ərazisində yayılan *Bellevalia* növlərinin bioekoloji xüsusiyyətləri, bitki örtüyündəki mövqeyi, yayılması, təbii ekosistemdə rolu haqqında məlumat verilmişdir. Ədəbiyyat araşdırmaları və ekspedisiyalar zamanı müəyyən edilmişdir ki, ərazidə cinsin 4 növü *Bellevalia macrobotrys* Boiss. (*B. zygomorpha* Woronow) – Ziqomorflu *bellevalia*, *Bellevalia longistyla* (Miscz.) Grossh – Uzunsütuncuqlu *bellevalia*, *Bellevalia montana* (C.Koch.) Boiss. – Dağ *bellevalia*, *Bellevalia pycnantha* (C. Koch.) Losinsk. – Sıxçiçək *bellevalia* yayılmışdır. Hər bir bitkinin botaniki təsviri, yayılma sahələri göstərilmiş, növlərin əmələ gətirdiyi formasiyalar və assosiasiyalar qeyd edilmişdir. Növlərin təyinində son nomenklatur dəyişikliklərdən istifadə olunmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, Culfa rayonunun florasında yayılmış *Bellevalia* cinsi 3 seksiya, 2 yarımseksiyada 4 növlə təmsil olunur. *Bellevalia* cinsinə daxil olan növlər əsasən bəzək bitkiləri olduğu üçün parkların, meydanların, xiyabanların və s. yaşllaşdırılmasında istifadə olunması tövsiyə edilmişdir.

Açar sözlər: *bellevalia*, flora, sistematik təhlil, bəzək bitkisi, geofit, efemer, efemeroid.

Giriş. Culfa rayonu Naxçıvan Muxtar Respublikasının mərkəzindən şərqdə yerləşir. Culfa rayonu, qərbdən Babək, şimal-qərbdən Şahbuz, şərqdən isə Ordubad rayonları ilə də həmsərhəddir. Rayonunun ərazisi düzənlik və dağlıq sahələrdə yerləşir. Düzənlik hissəsində ən alçaq sahələr Yaycı (700 m), Gülüstan (700 m) kəndləri və Culfa şəhəri (720 m), Əbrəqunus (1050 m), Ərəzin (1000 m) ətrafındakı sahələrdir. Ən hündür dağları isə Dəmirli (3368 m) və Aracıqdır (3072 m). Rayonun ərazisində dağ tundra iqlimi müstəsna olmaqla bütün iqlim tipləri mövcuddur. Burada yayı quraq keçən soyuq iqlimə malik ərazilərdə orta temperatur yanvarda 10-15°C, iyulda isə 20-30°C-dir. İllik yağıntının miqdarı 400-600 mm arasında dəyişir. Regionun ərazisindən Əlincəçay və onun qolları axır. Bənəniyar su anbarı və bir sıra kiçik göllər vardır. Torpaqları, əsasən dağ-çəmən, qəhvəyi dağ-meşə, dağ-tünd-şabalıdır. Bitki örtüyündə səhra, yarımsəhra, dağ-kserofit, dağ bozqır bitkilikləri, meşə, subalp və alp çəmənləri üstünlük təşkil edir [1, s. 23-29].

Material və metodika. Aparılan tədqiqatlar zamanı Culfa rayonunda *Bellevalia* cinsinin dəniz səviyyəsindən müxtəlif yüksəklikdə yayılan növləri öyrənilmişdir. Bu cinsə daxil olan bitkiləri, XVIII əsrin əvvəllərindən elmi surətdə tədqiq etməyə başlamışlar ki, bu da onların bəzək, dərman, qida və s. faydalı xüsusiyyətlərinin olması ilə əlaqədardır. Araşdırmalar zamanı rayon ərazisində yayılmış *Bellevalia* növlərinin sistematik vəziyyəti, bioekoloji, faydalı xüsusiyyətləri öyrənilmiş və yayılma arealları müəyyən edilmişdir. Rayon ərazisindən toplanmış herbari materialların işlənməsində “Флора СССР”, “Флора Кавказа”, “Флора Азербайджана” əsərlərindən istifadə edilmişdir. Sistematik taksonların dəqiqləşdirilməsi S.K.Çerepanova, “Конспект флоры Кавказа” və “Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri” əsərlərinə əsasən aparılmışdır [6, s. 72-79; 7, s. 183-187; 8, 213-230; 9, s. 137-143].

Alınmış nəticələrin müzakirəsi. Son illərdə *Liliidae* yarımsinfinə daxil olan bitkilər, T.H. Talıbov, Ə.Ş.İbrahimov, O.V.İbadlı, Z.K.Salayeva, S.C.İbadullayeva tərəfindən tədqiq edil-

miş, nəticədə Naxçıvan Muxtar respublikası flora biomüxtəlifliyinə yeni cins və növlər daxil edilmişdir [2, s. 42-45; 3, s. 35-41; 4, s. 51-53; 5, s. 65-67]. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında yayılan, *Bellevalia* cinsinə daxil olan növlərin taksonomik dəyişiklikləri müəyyənləşdirilmişdir.

Fam.: *Hyacinthaceae* Batsch – Hiasintkimilər

Genus: *Bellevalia* Lapeyr. – Bellevalia

Sect. 1. Nutantes Feinbrum

Subsect. Coloratae Feinbrum

1. *Bellevalia macrobotrys* Boiss. (*B. zygomorpha* Woronow) – Ziqomorflu *bellevalia*

Sect. 2. Conicae Feinbrum

Subsect. Orientales Feinbrum

2. *Bellevalia longistyla* (Miscz.) Grossh. – Uzunsütuncuqlu *bellevalia*

3. *Bellevalia montana* (C.Koch.) Boiss. – Dağ *bellevalia*

Sect. 3. *Oxyodontae* Losinsk. ex Wendelbo

4. *Bellevalia pycnantha* (C. Koch.) Losinsk. – Sıxçiçək *bellevalia*

Bellevalia Lapeyr. – Bellevalia. Bu cins 1598-ci ildə Fransa Nəbatat bağının yaradıcılarından biri olan Bellevaliyanın şərəfinə adlandırılmışdır. Yarpaqları kökətrafında toplanmış çoxillik soğanaqlı bitkilərdir. Çiçəkyanlığının yarpaqları birləşmiş, boruvarı-zəngşəkili, yarıya qədər 6 bölümlü düzəçilan, arxaya qatlanmamış paylıdır. Erkəkcik sapları qısa olub, çiçəkyanlığının borusuna birləşmişdir. Salxım tipli çiçək qrupu əmələ gətirir. Yuxarıdakı çiçəkləri meyvəsiz, meyvə verən çiçəkləri isə yaşılımtıl, sarımtıl, göyümtül və ya bənövşəyi rəngdədir. Sütuncuq qısa və sapvandır. Meyvələri üçtilli qutucuqdur. Çiçək qrupunun forması, çiçəkyanlığının dışıciyinin sütcuğuna nisbətini, rəngi və erkəkcik sapının forması növlərin sistematikasında istifadə olunan əsas əlamətlərdən biridir. Həyat formalarına görə birləşməli, çoxillik olub, geofit bitkilər qrupuna daxildirlər. *Bellevalia* cinsinin Aralıq dənizi vilayətində, Qərbi və Mərkəzi Asiyada, Şimali Amerikada 25-35, Qafqazda 15, Azərbaycanda 7, Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə 4 növü yayılmışdır.

Bellevalia montana (C.Koch.) Boiss. – Dağ *bellevaliası*. Soğanağının uzunluğu 4-5 sm olub, geofit bitkidir. Gövdəsinin hündürlüyü 20-40 sm arasında dəyişir, möhkəm və çılpaqdır. Yarpaqlarının uzunluğu 25-30 sm, eni 2-3 sm olub, neştərvandır, kənarları çılpaqdır və ya seyrək kirpikçiklidir. Salxımı uzunsovdur, çoxçiçəklidir, çiçək saplağı uzundur. Çiçəkyanlığı 10 mm uzunluğunda olub, boruşəkillidir. Çiçəkləri solğun, bənövşəyi-qonur rəngdədir. Sütuncuq yumurtalıqdan və tozluqdan uzundur, bir az çiçəkyanlığından kənara çıxır. Qutucuğu irid, yumurtavandır. Aprel ayında çiçək açır, may ayında toxum verir. Bəzək və qida bitkisidir. Kseromezofit bitkidir. Atropatan coğrafi areal tipinə daxildir. Culfa rayonun Gülüstan kəndi ətrafında, quru daşlı yamaclarda, kiçik sahələrdə tək-tək rast gəlinir. Çiçək fazasına qədər bitkinin yerüstü hissəsi əhali tərəfindən həddindən artıq toplanaraq, qida kimi istifadə olunduğundan təbii bərpasına mənfii təsir göstərir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabına daxil edilmişdir.

Bellevalia longistyla (Miscz.) Grossh. – Uzunsütuncuqlu *bellevalia*. Soğanağı 15-18 sm olub, çoxillik geofit bitkidir. Kökətrafi uzun, geniş neştərvan, kənarları çılpaq və kirpikçiklidir. Gövdəsi möhkəm və çılpaqdır, 20-40 sm hündürlükdədir. Yarpaqları 5-8 ədəd yaşıl rəngli olub,

2-3 sm enindədir. Çiçəkyanlığının uzunluğu 10 mm-dir, yumurtavari iti paylı, solğun, bənövşəyi-qonur rənglidir. Sünbülü uzun, çoxçiçəklidir, aşağıdakı çiçək ayaqcıqları yuxarıdakılardan uzundur. Çiçək saplaqları sallaq olub, 10-30 mm uzunluğundadır. Saplağın iri cod çiçəkləri, piramid şəklindədir. Meyvələrinin yanında çiçək saplağı üfqi vəziyyətdə qabanq durmuşdur. Çiçəyin rəngi açıq və yaxud tünd mavidir. Bitkinin çiçəkləri və yarpaqları bəzək əhəmiyyətlidir. Çiçəkləmə zamanı salxımda 56 çiçək əmələ gəlir. Toxumlar yetişən zaman bir bitkinin üzərində 45 ədəd toxum qutucuğu və hər bir qutucuqda 5 ədəd toxum olur. Bitkinin toxumları şarşəkilli olub, qara rənglidir. Toxumlarının 1000 ədədinin quru çəkisi 11 qramdır. Təbiətdə çiçəkləmə aprel ayının ikinci on günlüyündə, toxumlar iyun ayında, vegetasiya müddəti isə noyabr ayının əvvəllərində başa çatır. Mezokserofit bitkidir. Atropatan coğrafi areal tipinə daxildir. Bu növ Azərbaycanda yalnız Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yayılmışdır. Uzunsütuncuqlu *bellevalia* daşlı, qumsal çınqıllı, şabalıdı torpaqlarda qruplarla, (1 m² sahədə 15-28 bitki) bitir. Düznlikdən orta dağlıq qurşağadək əkin sahələrində, kolluqlarda, meşə kənarlarında və otlu yamaclarda rast gəlinir.

Ekspedisiyalar zamanı Uzunsütuncuqlu *bellevalia* növünə rayonun Ərəzin, Camaldın, Əbrəqunus, Bənəniyar, Saltax, Ərəfsə ərazilərində daşlı yamaclarında yayılan bitki formasiyaların tərkibində rast gəlinmişdir. Belə formasiyaların yaranmasında 15-20-ə qədər bitki növü iştirak edir: *Quercus macranthera* Fisch. et Mey. ex Hohen., *Fraxinus excelsior* L., *Rhamnus cathartica* L., *Rosa canina* L., *Lathyrus miniatus* Bieb. ex Stev., *Delphinium szowitsianum* Boiss., *Fritillaria kurdica* Boiss., *Iris imbricata* Lindl., *Orchis mascula* L., *Gladiolus communis* L., *Thymus kotschyanus* Boiss., *Achillea nobilis* L., *Acantholimon araxanum* Bge., *Crataegus pentagyna* Waldst. et Kit., *Chaerophyllum aureum* L., *Pimpinella saxifraga* L., *Scandix pecten-veneris* L., *Polygonum alpestre* S.A. Mey., *Taraxacum desertorum* Schischk., *Tragopogon coloratus* C.A.Mey., *Thymus kotschyanus* Boiss., *Thymus collinus* Bieb., *Achillea setacea* Waldst et Kit., *Achillea nobilis* L., *Acantholimon araxanum* Bge., *Eromopyrum triticeum* (Gaertn.) Nevski, *Serratula serratuloides* (Fisch & C.A.Mey.).

Bellevalia pycnantha (C. Koch.) Losinsk. – Sıxçiçək *bellevalia*. Soğanağı yumurtavari, diametri 2,8 sm, çəkisi 7 qram olan tutqun bozuntul qınlı bitkidir. Gövdəsi 30 sm hündürlükdədir. Yarpaqları 2-3 ədəd olub, uzun xətlidir və aşağıdan daralır. Sünbülü çoxçiçəklidir. Salxımı uzunsov və ya uzunsov-oval şəklində olub, çox sıxdır. Çiçəkləri tünd bənövşəyi rəngdədir. Çiçəkyanlığı tutqun qara-göy rəngli, uzunsov-zəng şəklində olub, 4-5 mm uzunluğundadır. Çiçək salxımının uzunluğu 3 sm-dir, üzərində 42 ədəd çiçək olur. May ayının əvvəllərində çiçəkləməyə başlayır, toxumları isə iyun ayında yetişir. Bitkidə 30 ədəd toxum qutucuğu əmələ gəlir. Hər qutucuqda 6 toxum olur. Toxumları şarşəkilli olub, açıq şabalıdı rəngdədir. Toxumlarının 500 ədədinin çəkisi 4 qramdır. Orta və subalp qurşağın rütubətli çəmənələrində yayılmışdır. Mezofit bitkidir. İran coğrafi areal tipinə daxildir. Bəzək bitkisidir.

Culfa rayonun Xanəgah, Milax, Teyvaz, Ərəfsə, Boyəhməd, Şurut ərazilərində yayılan *bellevalialı-süsənli-soğanlıq* (*Bellevalia pycnantha* + *Iris imbricata* + *Allium akaka*) bitki formasiyası ilk dəfə olaraq tərəfimizdən verilmişdir. Bu formasiyanın yaranmasında geofit bitkilər əsas rol oynayırlar: *Allium akaka* S.G.Gmel. ex Schult. & Schult.fil., *Orchis mascula* L., *Gladiolus atroviolaceus* Boiss., *G. communis* L., *Colchicum szovitsii* Fisch. & C.A.Mey., *Eremurus*

spectabilis Bieb., *Iridodictyum reticulatum* (Bieb) Rodinenko, *Iris imbricata* L., *Fritillaria kurdica* Boiss.

Bellevalia macrobotrys Boiss. (*B. zygomorpha* Woronow) – Ziqomorflu *bellevalia*. Soğanağı yumurta şəklində, eni 5 sm, çəkisi 5,3 qram olub, üzəri bozuntul qara qınlarla örtülmüşdür. Gövdəsi cılpaqdır, 50-sm hündürlükdədir. Yarpağı 3-4 ədəddir, enli ovalvari neştr şəkilidir. Çiçəkyanlığı qonur bənövşə rənglidir. Aşağıya doğru baxan hissələri üstəkilərdən 2-3 mm uzun olduğuna görə çiçəkyanlığı bir qədər qeyri müntəzəmdir, açıq qonur rənglidir, uzunluğu 7-8 mm-dir. Çiçək saplağı üfqi vəziyyətdə olub, 4-5 mm uzunluğundadır. Salxımı uzundur, cod və çoxçiçəklidir, üzərində 45 ədəd tünd bənövşəyi rəngdə çiçəklər əmələ gəlir. Təbiətdə vegetasiyası fevral ayında, çiçəkləməsi isə may ayında müşahidə olunur. Toxumları iyun ayının əvvəllərində yetişir. Toxum qutucuğunun sayı 37 ədəddir, hər qutucuqda 5 ədəd toxum yerləşir. Toxumlarının 500 ədədinin çəkisi 5,2 qramdır. Kserofit bitkidir. Rayonun Dandağ, Yaycı, Göydərə, Xanəgah, Başkənd ərazilərində quru daşlı və çınqıllı yamaclarında yayılmışdır. Ziqomorflu *bellevalia* müxtəlif fitosenozların tərkibində komponent kimi iştirak edir. Bu fitosenozların yaranmasında *Gladiolus atroviolaceus* Boiss., *Tulipa biflora* Pall., *İxiolirion tataricum* (Pal.) Herb. (*I. montanum* (Labill.) Herb., *Allium rubellum* Bieb., *A. akaka* S. G. Gmel. ex Schult. & Schult. fil. aggr., *Iris caucasica* Stev., *Iris pseudocaucasica* Grossh., *Muscari caucasicum* (Griseb.) Baker, *Bellevalia pycnantha* (C. Koch.) Boiss., *B. longistyla* (Miscz.) Grossh., *Iris lycotis* Woronow, *Leontice minor* Boiss., *Biebersteinia multifida* D. C., efemerlər; *Bromus japonicus* Thunb., *Senecio vernalis* Waldst et Kit., *Scabiosa rotata* Bieb., *Scutellaria araxensis* Grossh., *Stachys inflata* Benth., *Astracantha aurea* Podlech, *Anizantha lectorum* Nevski, *Artemisia fasciculata* Bieb., *Caragana grandiflora* D.C., *Thymus kotschyanus* Boiss. və s. növlərin rolu böyükdür. Şəhər, rayon, qəsəbə və s. yaşayış məntəqələrinin yaşıllaşdırılması, yeni parkların salınması, mədəni-məişət və yaşayış binalarının, ayrı-ayrı şirkətlərin, ofislərin tikilməsi ilə əlaqədar olaraq bəzək bitkilərə tələbat artmaqdadır. Şəhərlərdə parkların salınmasında qiymətli bəzək bitkilərdən istifadə olunmasına baxmayaraq, hələ də landsaft memarlığı müasir tələblər səviyyəsində qurulmamışdır. Bu baxımdan *Bellevalia* növlərindən ekoloji amillərə davamlığına, bəzək xüsusiyyətlərinə görə parkların, bağların, tərtibatında, yaşıllaşdırmada, şəhər və qəsəbələrin daha da gözəlləşdirilməsində istifadə edilməlidir.

Nəticələr. Beləliklə, yerinə yetirilmiş tədqiqat işi nəticəsində Culfa rayonun florasında *Bellevalia* cinsi 3 seksiya, 2 yanm seksiyada 4 növlə (*Bellevalia macrobotrys* Boiss. (*B. zygomorpha* Woronow)-*Ziqomorflu bellevalia*, *Bellevalia longistyla* (Miscz.) Grossh.-*Uzunsütuncuqlu bellevalia*, *Bellevalia montana* (C.Koch.) Boiss.-*Dağ bellevalia*, *Bellevalia pycnantha* (C. Koch.) Losinsk.-*Sıxçiçək bellevalia*) təmsil olunduğu müəyyən edilmişdir. Rayonun Xanəgah, Milax, Teyvaz, Ərəfsə, Boyəhməd, Şurut ərazilərində yayılan *bellevalialı-süsənli-soğanlıq* (*Bellevalia pycnantha* + *Iris imbricata* + *Allium akaka*) formasiyası ilk dəfə olaraq tərəfimizdən verilmişdir. *Bellevalia* cinsinə daxil olan növlər qida, dərman əsasən də bəzək bitkiləri olduğu üçün parkların, meydanların, xiyabanların, bağların, ofislərin və s. yaşıllaşdırılmasında istifadə olunması tövsiyə edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev S.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 238 s.
2. Salayeva Z.K. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında Hiasintkimilər fəsiləsinin (*Hyacinthaceae* Batsch) sistematik təhlili // AMEA Botanika İnstitutunun Elmi əsərləri, 2011, c. XXXI, s. 42-45.
3. Salayeva Z.K., İbadullayeva S.C. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında Zanbaqkimilərin (*Liliaceae* Juss.) bioekoloji xüsusiyyətləri və yayılması // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2007, № 1-2, s. 35-41.
4. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 350 s.
5. Ибрагимов А.Ш., Салаева З.К. Геофиты лугов и субальпийский пояс Нах. АССР и их хозяйственное значения // Доклады АН Аз. ССР, 1988, т. XLIV, № 11, с. 65-67.
6. Флора Азербайджана. В 8-х т., т. II, Баку: АН Азерб. ССР, 1952, 317 с.
7. Флора СССР. В 8-и т., т. IV, Л.: 1935, 456 с.
8. Конспект флоры Кавказа. В 3-х т., т. II, С.-Петербург, 2006, 201 с.
9. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР). С.-Петербург: Мир и семья-95, 1995, 992 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: zulfiiyesalayeva@mail.ru

Zulfiya Salayeva

**BIOECOLOGICAL FEATURES OF BELLEVALIA LAPEYR. SPECIES
DISTRIBUTED IN THE AREA OF THE JULFA DISTRICT**

As a result of many years of research, the information has been given about the bioecological features, their position in the vegetation, distribution and the role in the natural ecosystem of species of *Bellevalia* Lapeyr. genus in the Julfa region. During literary studies and expeditions, it was determined that 4 species *Bellevalia macrobotrys* Boiss. (*B. zygomorpha* Woronow), *Bellevalia longistyla* (Miscz.) Grossh., *Bellevalia montana* (C.Koch.) Boiss., *Bellevalia pycnantha* (C.Koch.) Losinsk.) of genus were spread in the area. The botanical description and distribution areas of each plant had been shown and the formation and associations of species had been noted. Recent nomenclature changes have been used in assigning of species. It was found that *Bellevalia* Lapeyr., genus is represented by 3 section, 2 half sections and 4 species in the flora of Julfa region. The species of *Bellevalia* Lapeyr. genus recommended for greenery of the parks, squares, and alleys because they are ornamental plants.

Keywords: *bellevalia*, *flora*, *systematic analysis*, *ornamental plants*, *geophysics*, *ephemera*, *ephemerid*.

Зульфия Салаева

**БИОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВИДОВ РОДА BELLEVALIA LAPEYR.
РАСПРОСТРАНЕННЫХ НА ТЕРРИТОРИИ ДЖУЛФИНСКОГО РАЙОНА**

В статье изложены результаты проведенных на территории Джулфинского района многолетних исследований биоэкологических особенностей, положения в растительном покрове, распространения и роли в естественных экосистемах видов рода *Bellevalia* Lapeyr. На основе анализа литературных данных и собранных во время экспедиций собственных материалов установлено, что на территории распространены 4 вида рода: *Bellevalia macrobotrys* Boiss. (*B. zygomorpha* Woronow), *Bellevalia longistyla* (Miscz.) Grossh., *Bellevalia montana* (C.Koch.) Boiss., *Bellevalia pycnantha* (C. Koch.) Losinsk. Дано ботаническое описание каждого вида, определены зоны распространения, формации и ассоциации, ими образованные. В определении видов применены последние номенклатурные изменения. Выявлено, что во флоре Джулфинского района род *Bellevalia* Lapeyr. представлен 3 секциями и 4 видами в 2 подсекциях. Виды рода *Bellevalia* Lapeyr. в основном декоративные растения, поэтому предложены их использования в озеленении парков, площадей и скверов.

Ключевые слова: *белльвалия*, *флора*, *систематический анализ*, *декоративных растений*, *геофит*, *эфмер*, *эфмероид*.

(*Biologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əliyər İbrahimov tərəfindən təqdim edilmişdir*)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 19.10.2019

Son variant 10.12.2019